

הקדמה

מייסד תנועת המוסר, רבי ישראל מסלנט העיד (מניסיון) כי "קל יותר ללמוד את כל התורה כולה, מאשר לתקן מידה רעה אחת...". הרמב"ם מביא את הלכות דעות מיד לאחר הלכות יסודי התורה שתפקידם בירור האמונה, שהיא השרש והמניע לתיקון המידות ולפני הלכות לימוד התורה, בבחינת 'דרך ארץ שקדמה לתורה'. הלכות דעות הן כאבן יסוד נוספת לחיבורו ההלכתי, והוא פותח אותן בעיסוק בתיקון המידות. בתיקון מידותינו מלמדים אותנו חז"ל, אנו נדמים לקב"ה. אם במצוות אנו מקיימים את הציווי האלוהי, מה שה' אומר, הרי שבמידות אנו מתקדמים ומשתלמים, ומנסים להידמות, כביכול, אל הקב"ה עצמו. לצורך השתלמות זו, אנו עוזרים גם בהדרגת החכמים והן בשכלנו. לבעלי החיים ישנן תכונות טבעיות - אינסטינקטים, בהם חנן אותם הבורא, כגון צניעות בחתול, וחריצות בממלה. לעומת זאת, האדם יכול על ידי טבעו ושכלו להיות גם צנוע וגם חרוץ, גם חנון וגם רחום. בבסיס דרך זו, המידות והמעשים המתקנים - דרך ה', עומדת ההכרה שלכל הבריאה, לכל נברא וכל פרט מפרטיה, יש תיקון, יש תועלת ויש משמעות. מדברי הרמב"ם אנו למדים על כך שהתיקון של המידות שנדרש מאתנו בתורה הוא שורשי ועקרוני יותר ממצוות מעשיות רבות. להלכות דעות היינו יכולים לקרוא, ובצדק - הלכות הדעות והמעשים. כפי שנלמד, תיקון האדם אמנם מתחיל בתיקון הדעה, אך כפי שציינו לנו הרמב"ם, ישנו קשר הדוק בין הדעות - מידות הנפש המבוססות ברובן על ההבנה השכלית, לבין המעשים היומיומיים. תיקון המידות, שהוא ערך בפני עצמו, צריך להתבטא במעשים. אנו נעזרים במעשים כל העת, על מנת לתקן ולשפר את מידותינו. אצל האדם הפשוט בא קשר זה לידי ביטוי במעשים יותר ספציפיים, כנתינת צדקה ושליטה עצמית בעת כעס. אמנם אצל החכם, כך מצופה, צריך להתבטא בכל המעשים ואף בפרטי המעשים כולם. כל מעשה, כל תנועה או מילה, מלווה בידיעה ברורה, מה, כמה, ומתי נכון הדבר. המטרה לכונן את כל פרטי חייו לעבודת ה' ממלאת אותו ומנחה את צעדיו.

כתימה להלכות דעות הרמב"ם בוחר לעסוק באיסור לשון הרע, נקימה ונטירה אשר מעבר להיותם איסורים מדאורייתא, הם מבטאים את ההסתכלות השלילית על החיים ועל הזולת. כל תיקון אמור להוביל, אם לא לנבוע, מהסתכלות שונה לחלוטין. ההסתכלות על העולם כמתקדם ומלא בטוב שה' משפיע עלינו והראיה בכל פרט - יציר כפי ה', ובכל התרחשות - מגמה ורצון אלוהיים.

ביאורים

אנו מורכבים מגוף ונפש. הגוף עושה את המעשים בפועל, והנפש היא מחליטה באיזה אופן ייעשה כל דבר, וממילא נותנת את המשמעות למעשה. לדוגמה, נחשוב על מקרה שאדם רואה עני ונותן לו צדקה. את פעולת הנחת המטבע בכף העני, עושה הגוף. אולם אם לתת או לא, כמה לתת - מעט או הרבה, ובאיזה אופן - בסבר פנים יפות או לא, אדם רטינה מסוימת - כל אלה באחריות הנפש.

כשם שגופו של אדם שונה מגופו של חברו, כך שונות נפשותיהם. בכל נפש משובצות דעות שונות. אצל הנפש האחת - כעס וקפיצת יד, אצל השנייה - שלוה ונדיבות, ואצל השלישית - התלקחות מהירה מחד, ופיוור ממון ברוחב לב מאידך.

כשאנו באים לתאר דעה כלשהי, נעשה זאת, קרוב לודאי, בתיאור אדם שדעתו היא בקצה. נשתמש בביטויים כגון 'ראובן הוא באמת אדם אמיץ' או 'אם יש משהו שהוא בעל חסד, זה שמעון'. יותר קל לנו להבחין בדעה כאשר היא מופיעה בצורה קיצונית, בצורה מוחלטת לכיוון מסוים. אמנם בין קצה לקצה ישנו אינספור נקודות ביניים, ולכל אדם המידה שלו בכל עניין ועניין. לכל אדם יש תפיסה משלו. למשל בעניין נתינת ממון לעני: נתינה ללא גבול, נתינה ברוחב לב, נתינה בעתים קבועות, בעתים נדירות או חדילה גמורה מכך. כל אדם ודעתו שלו, דעה שיתכן שנולד עמה וייתכן שרכש בחייו מסיבות שונות ובאופנים שונים.

במרכז החיים, כנאפייין העיקרי של החיים וכנקודת המוצא שממנה יוצאים מעשי האדם, עומדות המידות, תכונות האופי. לפני שהרמב"ם מביא את ההכרעה של התורה לתכונות האופי הנכונות, הוא מבאר לנו את המציאות של היות האדם בעל תכונות כאלה או אחרות, וכיצד הגיע למצב שתכונותיו נראות כך או אחרת.

הרחבות

• פירוש מילה 'דעות'

דעות - הלכות דעות עוסקות בעיצוב אופיו של האדם בינו לבין עצמו וביחסיו עם הסובבים אותו כדי לכונן אותו לתכליתו האמתית ולהעמיד חברת מופת ומתקנת [מורה נבוכים ג, לח, נד]. כוונת הרמב"ם באומרו "דעות" היא: א. מידות, דפוסי התנהגות, תכונות אופי של האדם [להלן א, א]; ב. תובנות חיים שכליות [מורה נבוכים א, נא]. שני אלה אחוזים זה בזה, ותפיסות החיים הופכות לדפוסי התנהגות ולהפך, במודע או שלא במודע.

• אומץ בריא

אמיץ לב. האומץ לב היא תכונה טובה רק אם היא ממוצעת, "והאומץ ממוצע בין חירוף הנפש והמורץ" [שמונה פרקים ד], והוא מן התכונות המחויבות לשופט [הלכות סנהדרין ב, ב], [ח] וללווה במלחמה [הלכות מלכים ז, טו]. וכאן הכוונה למי שתמיד מכניס עצמו לסכנה גם כשאין צורך, ואינו חושב על חייו ועל משפחתו.

• תכונות הבאות בתורשה

בריתו. (בריאיתו). אדם נולד עם נטייה לתכונות שהיו לאבותיו ועברו אליו בתורשה באופן טבעי ("לפי טבע גופו") ונעשו מידות הטבעיות בו, כגון תכונת היהודים להיות ביישנים ורחמנים וגומלי חסדים [הלכות איסורי ביאה יט, יז]. אף על פי שבני אדם נולדים עם נטיות אלו, כל אדם יכול לשנות אותן בכל זמן, מי בקלות ומי בקושי רב [הלכות תשובה א, א].

הלכות דעות

יש בכללן אחת עשרה מצוות, חמש מצוות עשה ושש מצוות לא תעשה, וזה הוא הפרט: א) להדמות בדרכיו. ב) להדבק ביודעיו. ג) לאהב את רעים. ד) לאהב את הגרים. ה) שלא לשנא אחים. ו) להוכיח. ז) שלא להלבין פנים. ח) שלא לענות אַמְלִילִים. ט) שלא להלך רכיל. י) שלא לנקם. יא) שלא לנטר. ובאר מצוות אלו בפרקים אלו.

פרק ראשון

הדרך הבינונית - דרך ה'

א דעות הרבה יש לכל אדם ואדם מביני אדם, וזו מִשְׁנֵהּ מִזֶּה וְרַחֲקָה מִמֶּנָּה בְּיִתְרָה: יֵשׁ אֲדָם שֶׁהוּא בְּעַל חִמָּה, כּוֹעֵס תְּמִיד; וְיֵשׁ אֲדָם שֶׁדַּעְתּוֹ מִיִּשְׁבַּת עֲלָיו, וְאֵינּוּ כּוֹעֵס כְּלָל, וְאֵם כְּעַס - יִכְעַס כְּעַס מְעַט בְּכִמְהָ שָׁנָיִם; וְיֵשׁ אֲדָם שֶׁהוּא גְבַה לְבָב בְּיִתְרָה; וְיֵשׁ שֶׁהוּא שְׁפַל רוּחַ עַד מְאֹד; וְיֵשׁ שֶׁהוּא בְּעַל תַּאְוָה, לֹא תִשְׁבַּע נִפְשׁוֹ מִהֲלֶךְ בְּתַאְוָתָהּ; וְיֵשׁ שֶׁהוּא טְהוֹר גּוּף בְּיִתְרָה, לֹא יִתְאַוֶּה אֶפְלוּ לְדַבְרִים מְעוּטִים שֶׁהַגּוּף צָרִיךְ לָהֶן.

א וְיֵשׁ בְּעַל נֶפֶשׁ רַחֲבָה, שֶׁלֹּא תִשְׁבַּע נִפְשׁוֹ מִכָּל מְמוֹן הָעוֹלָם, כְּעִנְיָן שֶׁנֶּאֱמַר: "אֵהָב כֶּסֶף לֹא יִשְׁבַּע כֶּסֶף" (קהלת ה,ט); וְיֵשׁ מִקְצָר, שֶׁדִּיּוֹ אֶפְלוּ דָבָר מוֹעֵט שֶׁלֹּא יִסְפִּיק לוֹ, וְלֹא יִרְדֵף לְהַשִּׁיג כֶּל צָרְכּוֹ.

א וְיֵשׁ שֶׁהוּא מְסֻגָּף עֲצֻמוֹ בְּרַעֲב, וְקוֹבֵץ עַל יְדוֹ, וְאֵינּוּ אוֹכֵל פְּרוּטָה מִשְׁלֹו אֶלָּא בְּצַעַר גְּדוֹל; וְיֵשׁ שֶׁהוּא מְאֵד כָּל מְמוֹנוֹ בְּיָדוֹ לְדַעְתּוֹ. וְעַל דְּרָכִים אֵלּוּ שָׁאָר כָּל הַדְּעוֹת, כְּגוֹן מְהוֹלָל וְאֹנָן, וְכִילִי וְשׁוֹעֵץ, וְאֶקְצֵר וְרַחֲמָן, וְרַף לְבָב וְאֶמְיִץ לֵב, וְכָל פְּיוּצָה בְּהֵן.

ב וְיֵשׁ בֵּין כָּל דְּעָה וְדְעָה רַחֲוָקָה מִמֶּנָּה בְּקִצְהָ הַאֲחֵר דְּעוֹת בִּינוּנִיּוֹת, זֶה רַחֲוָקָה מִזֶּה. וְכָל הַדְּעוֹת - יֵשׁ מִהֵן דְּעוֹת שֶׁהֵן לְאֲדָם מִתְחַלֵּת בְּרִיתוֹ, לְפִי טִבַּע גּוּפוֹ; וְיֵשׁ מִהֵן דְּעוֹת שֶׁטִּבְעוֹ שֶׁלֹּאֲדָם זֶה מְכוֹן וְעֵתִיד לְקַבֵּל אוֹתָן בְּמַהְרָה יִתֵּר מִשְׁאָר הַדְּעוֹת; וְיֵשׁ מִהֵן שֶׁאֵינֶן לְאֲדָם מִתְחַלֵּת בְּרִיתוֹ, אֶלָּא לְמַד אוֹתָן מֵאַחֲרֵים, אוֹ שֶׁנִּפְנָה לָהֶן מְעַצְמוֹ לְפִי מַחְשָׁבָה שֶׁעֲלָתָה בְּלָבוֹ, אוֹ שֶׁשָּׁמַע שֶׁזֶּה הַדְּעָה טוֹבָה לוֹ, וְבָה רְאוּי לִלְךָ, וְהִנְהִיג עֲצֻמוֹ בָּה עַד שֶׁנִּקְבְּעָה.

א **לְהִדְמוּת בְּדַרְכָיו** - ללכת בדרכי ה', והן הדרכים שהוא מנהיג בהן את העולם (להלן א, ה-ו). **ב** **לְהִדְבֵק בְּיִוְדַעְיוֹ** - להתקרב אל החכמים יודעי ה'. **ג** **רַעֲיִים** - בני ישראל (להלן ג, א). **ד** **לְהוֹכִיחַ** - להעיר למי שהתנהגותו אינה ראויה. **ז** **שֶׁלֹּא לְהִלְבִּין פָּנִים** - שלא לבייש את האדם עד שילבינו פניו (פה"מ אבות ג,א).

ח **אֶמְלִילִים** - דכאי רוח, כולל היתום והאלמנה. **ט** **שֶׁלֹּא לְהִלְךְ רַכִּיל** - אסור לספר לאדם דברים על אדם אחר (כרוכל הנודד ממקום למקום כדי למכור את סחורתו). **י** **שֶׁלֹּא לְנַקֵּם** - אסור לגמול רע ליהודי על רעה שעשה.

יא **שֶׁלֹּא לְנַטֵּר** - שלא לשמור זיכרון רע בלבו על יהודי שעשה לו רעה ושלא להזכיר זאת לאותו יהודי, גם אם אינו עושה מעשה (סה"מ ל"ח שה). **מִשְׁנֵהּ** - שונה, ואין הכוונה למחזור, כמשמעותה בימינו. **בְּעַל חִמָּה** - כעסן, כועס תמיד. 'בעל' תכונה מסוימת הוא מי שהתכונה קבועה בו. **שֶׁדַּעְתּוֹ מִיִּשְׁבַּת עֲלָיו** - אדם רגוע, שמאורעות העולם אינם משפיעים עליו. **גְּבַה לְבָב** - גאוותן. **שְׁפַל רוּחַ עַד מְאֹד** - עניו מאוד, שאינו מחשיב את עצמו כלל. **לֹא תִשְׁבַּע נִפְשׁוֹ מִהֲלֶךְ בְּתַאְוָתָהּ** - ככל שניתן לו רצונו למלא את תאוותיו הגופניות, כך הוא רוצה עוד יותר. **לְדַבְרִים מְעוּטִים שֶׁהַגּוּף צָרִיךְ לָהֶן** - הגוף צריך מעט, אך האדם רוצה הרבה, וטהור הגוף אינו רוצה אף מה שהוא צריך. **נֶפֶשׁ רַחֲבָה** - בעל תאוה גדולה לכסף (להלן ב,ו 'בנהל להון'; פה"מ אבות ה,י). **מְקַצֵּר** - עצלן שאינו שואף לעבוד ולהשיג (בבבשיעוהו ל,כז).

מְסֻגָּף - מענה. **קוֹבֵץ עַל יְדוֹ** - קמצן לעצמו. **לְדַעְתּוֹ** - ברצונו. **מְהוֹלָל** - מי שהתנהגותו הקבועה שחוק וליצנות וקלות דעת. **אֹנָן** - מי שהתנהגותו הקבועה צער, תלונות והתאוננות. **פִּילִי** - קמצן, מי שאינו נותן לאחרים ממה שיש לו. **שׁוֹעֵץ** - נדיב ופזרן יותר ממה שראוי (ראה מתנות עניים ז,א), שאף היא מידה רעה. **רַחֲמָן** - רחמן באופן קיצוני, שהיא מידה רעה, כשמרחם גם על מי שאינם ראויים לרחמים. **רַף לְבָב** - פחדן, מי שמדמייין דברים מפחידים יותר ממה שיש במציאות, ו"מבהיל עצמו" (מלכים א ח,ט).

שֶׁטִּבְעוֹ שֶׁלֹּאֲדָם זֶה מְכוֹן... מִשְׁאָר הַדְּעוֹת - שיש לאדם מוכנות להתנהגות מסוימת, הדרושת ממנו פחות מאמץ, אך במאמץ והשתדלות גדולים יותר, הוא יכול לשנות את אופיו. **לְפִי מַחְשָׁבָה שֶׁעֲלָתָה בְּלָבוֹ** - החלטה מתוך מחשבה מעמיקה והתבוננות או כמו בפעמים רבות, החלטה מתוך רשע עו (עלבונו, כעס, הוללות וכדומה), כשגם כשהרגש עובר, ההחלטה נשמרת בתת המודע שלו. **וְהִנְהִיג עֲצֻמוֹ בָּה עַד שֶׁנִּקְבְּעָה** - שההרגל נעשה לו טבע, תכונות אופי ותפיסות עולם.

ביאורים

למדנו אתמול שלכל אחד מאיתנו דעות שונות. הדעות שלנו, מקובעות בנו היטב. אנו רואים אותן כחלק מאיתנו, כחלק מהאישיות שלנו, וזה מקשה על ההבנה שחלקן אינן טובות. לכן בראשית הדרך לתיקון האדם מלמד אותנו הרמב"ם שדעה שנמצאת בקצה אינה טובה. על האדם לתקן את מידותיו עד שיהיו באמצע. אינן סותרות לא לקצה האחד, כגון הרדיפה הלא-נשלטת אחר הנאות, ולא לקצה השני - הימנעות מוחלטת מכל דבר הגורם הנאה. על האדם לכוון את עצמו כך שבכל עניין יהיו דעותיו ממוצעות, וכך לעלות אט אט על הדרך הישרה. ההליכה בדרך הישרה אינה התנהגות זמנית אלא הליכה בדרך. אין זה מספיק שבדעה אחת או שתי דעות האדם הצליח לכוון עצמו לאמצע, לשיווי. העבודה צריכה להיעשות בכל הדעות, ורק אז ילך הוא בדרך הישרה. לקראת סוף הפרק, ילמד אותנו הרמב"ם שההליכה בדרך האמצע אינה המלצה טובה, אלא ציווי מדאורייתא, המבוסס על הפסוק "והלכת בדרכיו" [דברים כח, ט].

חז"ל, התייחסו בחומרה רבה להולכים בדרך שאינה ישרה. יתרה מכך, בכל עניין ישנה דעת-קצה שאנו כבני אדם נוהגים לראות כיותר ראויה וטובה. חז"ל מיישרים אותנו גם בזה: "עתידי אדם ליתן דין וחשבון על כל מה שראה ולא אכל" [ירושלמי קידושין ד, יב]. וכן "המבזבז אל יבזבו יותר מחומש" [כתובות נ.]. גם אדם הרוצה ליתן את כל רכושו לצדקה, צריך לעשות תשובה ולחזור למוטב.

הרחבות

• דרך האמצע - שימוש נכון בכל הכוחות

הדרך הישרה היא מדה בינונית שבכל דעה ודעה. הרמב"ם מלמד שיש לנהוג במידה הממוצעת ולא ללכת לקצה. מעיון בדברי הרמב"ם עולה שאין כוונתו שצריך להיות בדיוק בנקודת האמצע שבין שני הקצוות, אלא לנהוג בדרך הראויה על פי הדעת, ולא להיות כבולים לנטייה הטבעית לקצוות [הקדמות הרמב"ם למשנה מהדורת הרב שילת, עמ' רעט]. על פי אותו עיקרון, קורא הרמב"ם למידות "דעות", שכן הן מונהגות על פי הדעת (ע"פ אוצרות הראי"ה ג, עמ' 29). ההליכה בדרך האמצע דורשת שליטה מלאה על כוחות הנפש השונים, על מנת לאזן ביניהם ולהשתמש בהם באופן הראוי. רעיון דומה כתב רבי יהודה הלוי כשהגדיר את החסיד: "החסיד הוא מי שהוא מושל, נשמעים לו חושיו וכוחותיו הנפשיים והגופניים, ומנהיגם ההנהגה המדינית... ומכניע הכוחות התאווניים ומונע אותם מן ההפקרות, אחרי שהוא נותן להם חלקם וממלא להם חסרונם במאכל המאוזן ובמשקה המאוזן... ונותן לחושים חלקם במה שיביא לו תועלת... ואחר כן הדמיון וההשערה והמחשבה והזכרון, ואחר כן כח הרצון המשתמש בכל אלה, והם משמשים ומשרתים לבחירת השכל" [כוזרי, ג, ה]. הכוזרי מדריך לעשות שימוש בכוחות כולם, בלי להתעלם מהם או להתכחש אליהם, ולתעל אותם לפי שיקול דעתו של השכל אל המטרות הראויות.

ג שני קצוות הרחוקות זו מזו שבכל דעה ודעה - אינן דרך טובה, ואין ראוי לו לאדם ללכת בהן ולא ללמדם לעצמו. ואם מצא טבעו נוטה לאחת מהן, או מוכן לאחת מהן, או שכבר למד אחת מהן ונהג בה - יחזיר עצמו למוטב, וילך בדרך הטובים, והיא הדרך הישרה.

ד הדרך הישרה היא מדה בינונית שבכל דעה ודעה^ו מכל הדעות שיש לאדם, והיא הדעה שהיא רחוקה משני הקצוות רחוק שונה, ואינה קרובה לא לזו ולא לזו. ולפיכך צוו חכמים הראשונים שיהא אדם שם דעותיו תמיד^ז, ומשער אותם, ומכונן אותם בדרך האמצעית, כדי שיהא שלם.

ד כיצד? לא יאה בעל חמה נוח לכעס^ח, ולא כמות שאינו מרגיש^ט, אלא בינוני: לא יכעס אלא על דבר גדול שראוי לכעס עליו^י, כדי שלא יעשה כפיצא בו פעם אחרת.

ד וכן לא יתאנה אלא לדברים שהגוף צריך להן ואי אפשר לחיות בזולתן, כענין שנאמר: "צדיק אכל לשבע נפשו" (משלי יג, כה). וכן לא יהיה עמל בעסקו אלא להשיג דבר שצריך לו לחיי שעה^{יא}, כענין שנאמר: "טוב מעט לצדיק" (תהילים לו, טז). ולא יקבץ^{יב} ידו ביותר, ולא יפאר כל ממונו, אלא נותן צדקה כפי מסת ידו^{יג}, ומלנה כראוי למי שצריך. ולא יאה מהולל ושוחק, ולא עצב ואונן, אלא שמח כל ימיו בנחת^{יד}, בסבר פנים יפות^{טו}. וכן שאר דעותיו. ודרך זו היא דרך החכמים.

שם דעותיו תמיד - מעריך את התנהגותו ותפישותיו תמיד. נוח לכעס - כועס בקלות (פה"מ אבות ב, ט). כמות שאינו מרגיש - אדיש, המנותק מן הסובב אותו. על דבר גדול שראוי לכעס עליו - כלפי חוץ, אך בלבו אסור לו לכעוס לעולם (השלם להלן ב, ג). לחיי שעה - למחייטו. ולא יקבץ - אל יקפוץ. אל יסגור את ידו ויימנע מלתת. כפי מסת ידו - יכולתו הכספית (לפירוט ראה ערכים ח, יג). שמח כל ימיו בנחת - שמחה שיש בה עבודת ה' (יום טוב ו, כ), וגם שמקבל את הרע בטובת נפש (תשובה ט, א; ברכות יג, א). בסבר פנים יפות - ברצון ובעדינות (פה"מ אבות א, יד; וראה יסודי התורה ה, יא).

ביאורים

לכל אדם הדעות שלו, והעבודה שלו 'מה' ו'איך' לתקן על מנת לילך בדרך האמצע. יש לכל אדם את הקצה הבעייתי אליו הוא נוטה, ואשר ממנו הוא צריך להתרחק. אצל רובנו זה הקצה הקשור בחומריית המזוהה עם הקמצנות, הרדיפה אחר התאוות, הפחד מהסכנות וכדו', ולפיכך, כפי שראינו אתמול, אנו נוטים לחשוב שהקצה שנראה כרחוק מהתאוות, פיזור הממון, הלעג לסכנות וכדו', הוא העדיף.

הרמב"ם מורה לנו שהמתכון להליכה בדרך החכמים הוא עשיית המעשים השייכים לדרך האמצע. נתינת צדקה בנדיבות בעלת גבולות ברורים, או שימוש ועיסוק בענייני החול כשצריך וללא הפרזה. על ידי מעשים הנעשים על פי הדעה האמצעית קונה האדם את הדעות הנכונות, עולה על דרך החכמים ונהיה חכם.

בשונה מהחכם, החסיד נוטה מעט מהאמצע לכיוון הנגדי של הקצה הבעייתי מבחינתו שהוא, בדרך כלל, כאמור, הקצה הקרוב לחומריית והנהנתנות, וכך הוא שומר על איזון.

את פרקנו מסיים הרמב"ם בדברי חז"ל שהדעות האמצעיות מזוהות עם תארייו של הקב"ה, והדרך הזו, מקבלת את השם דרך ה'. זו לא עוד דרך טובה וראויה, וההליכה בה אינה אך ורק כדי ליצור חברה אדיבה ומתוקנת על ידי תיקון פרטיה. כבני אדם, יש לנו שאיפה עזה להתקדם, להתעלות ולהשתלם כמה שאפשר, וכך להידמות לקב"ה, והתורה אף חייבה אותנו ב זאת. זו דרך ה', זו הדרך שלנו להתקרב כמה שאפשר לבורא. זו משמעות החיוב לחזר אחר המידות הטובות - להביא את כל המידות שלנו לדרך האמצע.

הרחבות

• המעשים ותכונות הנפש

יעשה וישנה וישלש במעשים שעושה על פי הדעות האמצעיות. הרמב"ם מדרוך לקבוע בנפש את המידות הממוצעות על ידי חזרה מרובה על הפעולות הנובעות ממידות אלו. דרך השפעה זו - מהמעשים אל הנפש היא יסוד מרכזי במשנת הרמב"ם: "והמין השלישי... והיא שלמות המעלות המדותיות והיא שיהיו מדות אותו האדם בתכלית מעלתו, ורוב המצות אינן אלא להשגת המין הזה מן השלמות" [מורה נבוכים ג, נד]. מבואר בדברי הרמב"ם שהמצוות מכוונות לתיקון מידותיו של האדם, והיינו שעל ידי מעשה המצוות, שהן הדרכים המאוזנות והמתוקנות, יתעלה העושה במעלות המידות. רעיון זה הוסבר בהרחבה בספר החינוך: "דע כי האדם נפעל כפי פעולותיו. ולבו וכל מחשבותיו תמיד אחר מעשיו שהוא עושה בהם, אם טוב ואם רע. ואפילו רשע גמור בלבבו וכל יצר מחשבות לבו רק רע כל היום, אם יערה רוחו וישים השתדלותו ועסקו בהתמדה בתורה ובמצוות, ואפילו שלא לשם שמים, מיד ינטה אל הטוב, ובכח מעשיו ימית היצר הרע, כי אחרי הפעולות נמשכים הלבבות... כי ידוע הדבר ואמת שכל אדם נפעל כפי פעולותיו" [מצוה טז].

ד, כל אדם שדעותיו כן דעות בינוניות ממצעות - נקרא 'חכם'. ה, ומי שהוא מְדַקְדֵק על עצמו ביותר, ויתרחק מדעה בינונית מעט לצד זה או לצד זה - נקרא 'חסיד'.

ה, כיצד? מי שיתרחק מגבה הלב עד הקצה האחרון, ויהיה שפל רוח ביותר - נקרא 'חסיד', וזו היא מדת חסידות. ואם נתרחק עד האמצע בלבד, ויהיה ענו - נקרא 'חכם', וזו היא מדת חכמה. ועל דרך זו שאר כל הדעות. וחסידים הראשונים היו מטיין דעות שלהן מדרך האמצעית כנגד שתי הקצוות: יש דעה שמטיין אותה כנגד הקצה האחרון, ויש דעה שמטיין אותה כנגד הקצה הראשון, וזהו 'לפנים משורת הדין'.

ה, ומצוין אנו ללכת בדרכים אלו הבינוניים, והם הדרכים הטובים והישירים, שנאמר: "והלכת בדרכיו" (דברים כח, ט); ו כף למדו בפרוש מצוה זו: מה הוא נקרא 'חנון' - אף אתה יהיה חנון; מה הוא נקרא 'רחום' - אף אתה יהיה רחום; מה הוא נקרא 'קדוש' - אף אתה יהיה קדוש. ועל דרך זו קראו הנביאים לאל בכל אותן הננויי: 'ארך אפים' ו'רב חסד', 'צדיק וישר', 'תמים', 'גבור', 'יחזק', וכיוצא בהן - להודיע שאלו דרכים טובים וישירים הן, וחיב אדם להנהיג עצמו בהן ולהדמות כפי כחו.

ז, וכיצד ירגיל אדם עצמו בדעות אלו עד שיקבעו בו? יעשה וישנה וישלש במעשים שעושה על פי הדעות האמצעיות, ויחזר בהן תמיד, עד שיהיו מעשיהן קלים עליו, ולא יהיה בהם טרח, ויקבעו הדעות בנפשו.

ז, ולפי שהשמות האלו שנקרא בהן היוצרים הן הדרך הבינונית שאנו חביין ללכת בה - נקראת דרך זו 'דרך יי', והיא שלמדה אברהם אבינו לבניו, שנאמר: "כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו, ושמרו דרך יי, לעשות צדקה ומשפט" (בראשית יח, ט).

ז, וההולך בדרך זו מביא טובה וברכה לעצמו, שנאמר: "למען הביא יי על אברהם את אשר דבר עליו" (שם).

חכם - שבאופן כללי הוא בעל מעלות מידותיות ומעלות שכליות בשלמות (פה"מ אבות ה, מ"ג ג, נד). **ויתרחק מדעה בינונית מעט לצד זה או לצד זה** - בכיוון הפוך לנטייתו הטבעית ומה שהוא רגיל לו, כדי לאזן את הנטייה הטבעית החריגה וללכת בדרך הממוצעת. **מה הוא נקרא חנון אף אתה יהיה חנון** - ה' נקרא חנון, וכל אדם מצווה להיות חנון. ובניגוד לאדם, הקב"ה אינו משתנה, שהאדם חנון לפעמים ולפעמים אינו חנון. והתורה מתארת את ה' בלשון זו כדי לחנך אותנו (יסודי התורה א, יב). **ארך אפים** - סבלן. **והדמות כפי חוה** - להתאים את הדרך שהוא חי בה ומתנהג בעולם לפי הדרך שה' מנהל בה את העולם. וסיים הרמב"ם את ספרו "מורה הנבוכים" בעניין זה. וזה לשונו: "שלמות האדם אשר בה יתפאר באמת היא מי שהגיע להשגתו יתעלה כפי יכולתו, וידע השגתו על בראיו בהמצאתם והנהגתם היא, והיו הליכות אותו האדם אחר אותה ההשגה מתכוון בהם תמיד חסד צדקה ומשפט" (סוף מ"ג ג, נד). **וישנה וישלש** - יחזור פעם שנייה ופעם שלישית. **ויקבעו הדעות בנפשו** - התכונות נעשות קבועות רק מתוך מעשים החוזרים על עצמם. לחזרה על המעשים הטובים הקטנים והיומיומיים יש השפעה על נפש האדם יותר ממעשה טוב אחד גדול (ראה פה"מ אבות ג, טו). "לפי רוב המעשה אבל לא על פי המעשה". **היוצר** - ה', בורא העולם. **צדקה ומשפט** - הצדקה הוא איזון לאדם ולזולתו: חובת האדם לסגל לעצמו מידות טובות (להיטיב לעצמו) ולהיטיב למי שנוקד לו, כגון להקים את מי שנופל. המשפט, במובנו המצומצם, בא לקבוע את הדין, לחובת הנידון או לזכותו, כגון לשלם לשכיר את משכורתו (מ"ג ג, נג). **מביא טובה וברכה לעצמו** - כל התורה היא לטובת האדם, כמו שנאמר "ל טוב לנו" (דברים יג, ו; וכד-כה), והחוטא מפסיד לעצמו (תשובה ה, ב; פה"מ אבות ה, א). וכל זאת, כדי שישאף האדם להידמות לה'.

ביאורים

בפרק א' למדנו על ההדרכה לכלל בני האדם. אדם שטרם הולך כל כולו בדרך הישרה, צריך להתמיד במעשים הנכונים, ולהרגיל את עצמו בדעה הטובה ובמעשיה.

את פרק ב' פותח הרמב"ם בהתייחסות ל'חולים' - בני אדם השקועים בצורה חזקה באחד הקצוות של דעה אחת או יותר. ההדרכה של הרמב"ם לאנשים כאלו היא שונה - הם אינם מתחילים בעשיית המעשים האמצעיים, אלא עליהם, קודם כול, להרגיל את עצמם להיות בקצה השני של הדעה. רק אחרי שתיעקר מלבם המידה הרעה (כי ישתחררו מהקצה שבו היו), יעברו לדרך האמצע וילכו בדרך הישרה.

לדברי הרמב"ם, כשם שאנו מבינים שהעדפת המר והרחקת הדברים המתוקים על ידי חולה הן עיוות, כך צריך להיות ברור לנו שהדבקות של חולי הנפשות בדעות הרעות אינה טבעית. כשאדם בריא אוכל פת ובשר, הוא אינו עושה זאת רק כי אמרו לו שזה המאכל שנכון לאכול. הוא בעצמו מרגיש את התאמת המאכלים לגופו, ושהם בונים ומחיים אותו. כך הליכתו של הבריא בדרך הישרה, אינה נעשית רק כי נכון ללכת בדרך זו, וצריך לכוון דעותיו להיות דעות בינוניות. הבריא מרגיש את התאמת הדעות הנכונות לחייו. כאשר הוא מגיע לדעה אמצעית, הוא אט אט מצליח לחוש שהוא הולך בדרך נכונה, שמצמיחה ומרוממת אותו. מכאן מובן מדוע במצב של חולי צריך האדם לסטות לקצה השני. החולה חש חיבור לדרך המעוותת שלו. בגלל חוליו הוא מרגיש שהיא מתאימה לו. זה, כמובן, דבר שצריך תיקון, והתיקון מתחיל בכך שנשבור אצלו את הדבקות במקום המעוות הזה. רק לאחר מכן נוכל להחזירו למוטב, לדרך הישרה.

השלב הראשון ברפואת המידות הוא ההליכה אל החכמים. בהליכה זו ה'חולה' מבטא הכרה בכך שמידותיו אינן תקינות ושיש לו רצון פנימי לשינוי. הוא מבין שאין די בכך שינהג במידות הטובות או בקצה הנגדי, אלא עליו ללכת אל רופאי הנפשות כדי שההתנהגות המעשית תהיה ביטוי של הכרה ושל רצון פנימיים.

הרחבות

• ללכת לקצה השני בהדרגה

אם היה רחוק לקצה האחד - ירחיק עצמו לקצה השני. על הדרכתו של הרמב"ם לרפואתם של חולי הנפשות, הוסיף הגר"א תוספת חשובה: "הרוצה לשוב מדרכו הרעה צריך לשקול מידותיו במאזני צדק. כי מתחילה צריך להתבונן על מידותיו הרעות ולהכירם היטב, ולחנך את עצמו להטות כל מידה אל קצה ההיפוך. כגון מכעס אל החמלה ומגאווה אל תכלית השפלות (אבל לא ידלג בפעם אחת אל קצה ההיפוך רק ילך לאט לאט מדרגה לדרגה) אחר כך יעמוד על הנקודה הממוצעת לפי התורה עד שיהיה לו כטבע ממש. כי אם ילך בתחילה בדרך הממוצעת יחזור חס ושלום לסורו, כי כבר נתגבר עליו יצרו בדרך ההוא" [אבן שלמה א, ג]. הגר"א מודריך שאין לקפוץ אל הקצה השני כנגד טבעו, אלא יש לצעוד צעד אחר צעד ולעלות מדרגה אחר מדרגה כדי לקנות את המדרגה הנמצאת בקצה השני, בלי להיעצר במדרגת האמצע אף שהגיע אליה בהדרגה בדרך עבודתו. כנראה, לא ניתן לקנות את דרך האמצע בלי לקנות את המידה הנגדית קניין אמיתי וגמור. דווקא באמצעות רכישת המידה הקיצונית הנגדית ניתן למצוא את האיזון הנכון ולקבוע אותו בנפש לקניין גמור. מדברי הגר"א לומדים גם שעבודת המידות לא צריכה להיעשות בדרך של שבירת הכוחות הטבעיים והתנגדות להם, אלא דווקא בהדרגה. כאשר פועלים בצורה קיצונית קשה למעשים להשפיע על הנפש שעוד מתנגדת אליהם ביותר.

פרק שני

ההכוונה לדרך הטובה

רפואת חולי
הנפשות

א, חולי הגוף טועמין המר מתוק^ו והמתוק מר, ויש מן החולים מי שמתאנה ונתאב למאכלות שאינן ראויין לאכילה, כגון העפר והפחם, ושונא המאכלות הטובים, כגון הפת והבשר, הפל לפי רב החלי; כך בני אדם שנפשותיהם חולות^ו, מתאנין ואהבין הדעות הרעות, ושונאין הדרך הטובה, ומתעצלין ללכת בה, והיא כבדה עליהם למאד, לפי חלים. וכן ישעיהו אומר באנשים הללו: "הוי האמרים לרע טוב ולטוב רע, שמים חשף לאור ואור לחשף, שמים מר למתוק ומתוק למר" (ישעיה ה, כ). ועליהם נאמר: "העזבים ארחות ישר ללכת בדרך חשף"^ו (משלי ב, י).

א², ומה היא תקנת חולי הנפשות? ילכו אצל החכמים, שהן רופאי הנפשות, וירפאו חלים בדעות שמלמדים אותם^ו, עד שיחזירו לדרך הטובה. והמפירים בדעות הרעות שלהם ואינם הולכים אצל החכמים לרפא אותם - עליהם אמר שלמה: "ומוסר - אוילים בזה"^ו (שם א, ז).

ב, וכיצד היא רפואתם? מי שהוא בעל חמה^ו - אומרים לו להנהיג עצמו, שאם הקה וקלל לא ירגיש כלל^ו, וילך בדרך זו זמן מרבה, עד שתעקר החמה מלבו^ו.

ב², ואם היה גבה לב^ו - ינהיג עצמו בבזיון הרבה, וישב למטה מן הכלל^ו, וילבש בלויי סחבות^ו המבזים את לובשיהם^ו, וכיוצא בדרך אלו, עד שיעקר גבה הלב ממנו, ויחזר לדרך האמצעית, שהיא דרך הטובה; ולכשיחזר לדרך האמצעית - ילך בה כל ימיו.

ב³, ועל קו זה יעשה בשאר כל הדעות^ו: אם היה רחוק לקצה האחד - ירחיק עצמו לקצה השני^ו, וינהג בו זמן מרבה, עד שיחזר לדרך הטובה, והיא מדה בינונית שבכל דעה ודעה.

המר מתוק - כאילו הוא מתוק. **שנפשותיהם חולות** - אין הכוונה למחלות נפש קשות הנובעות מפגעים פיזיים או כימיים במוח, שאין האדם יכול לשנותם, והרי הם כשאר המומים שיש בבני האדם, כי אם למי שאינו חי בתודעה נכונה (במשבה ובהכרה), שכבר סיגל לעצמו בעומק נפשו דעות רעות, שיש בידו לשנות אותן. מכל מקום, הרמב"ם סבור שמשברים נפשיים הם תוצאה של תפיסה מעוותת של המציאות. **ללכת בדרך חשף** - כשם שהחושך אינו מציאות עצמאית אלא העדר אור, כך הרע בעולם איננו מציאות עצמאית אלא העדר טוב. ה' ברא את העולם טוב, והרע שיש בעולם בא מן האדם השם "מסכים" המונעים ממנו בחייו לחיות חיי "אור", שהם הכרת ה' (מור"ג ג, יב; הקדמה לפה"מ אבות, פרק ז). **וירפאו חלים בדעות שמלמדים אותם** - לימוד המידות ודפוסי ההתנהגות הנכונים מתוך תפיסת החיים הנכונה יש בו כדי לעצב את דרכו של האדם בשלווה ולהביט על הקורות אותו באורח ישר ונכון. תיקון הדעות הפסולות שבאדם הוא חלק ממצות החזרה בתשובה לכל אדם ובכל זמן. ולעולם תיקון דעות פסולות קשה לאדם יותר מרפוי המעשים (תשובה א, ז). **ומוסר אוילים בזה** - הטיפשים מבזים את החכמה והמוסר. **בעל חמה** - ראה לעיל ביאר א, א. **לא ירגיש כלל** - לא שישתוק ויצבור כעס במחשבתו, אלא שלא יגיב בגלל הרגש, ובשלב הזה יתייחס לכך בביטול. **עד שתעקר החמה מלבו** - ומובן שבסופו של התהליך, כשילמד להתאפק, כשיכו אותו לא יתנהג באדישות, אלא יעשה מה שצריך כדי שלא יכו אותו עוד. וכדי לשלוט על המעשים, ולא להיגרר להגיב על מעשי הזולת, צריך לחשוב לפני התגובה. **גבה לב** - גאוותן. **ישב למטה מן הכלל** - במקום לא חשוב. **בלויי סחבות** - בגדים ישנים שכבר בלו, סמורטיים. **המבזים את לובשיהם** - בעיני הבריות, המדמים שיופי בגדי האדם מעיד על כבודו (ראה להלן ה, טו; מור"ג ג, מה). **ועל קו זה יעשה בשאר כל הדעות** - ועל פי עיקרון זה, טיפול בתופעה על ידי תופעה מנוגדת לה, יעשה בשאר המידות. טיפול זה דומה ליישור ברזל מכופף, שצריך לכופף אותו לכיוון נגדי כדי שיתיישר (לשיטה זו בטעמי המצוות ראה מור"ג ג, מה; ג, מט).

ביאורים

בעבודת המידות שבה מודריך אותנו הרמב"ם, אנו מכירים בהופעת הקב"ה כשלמות המידות, ואליו אנו שואפים להידימות. דעה לא מאוזנת היא בעייתית כיוון שהיא סוטה מהמצפן - הבורא יתברך. עם זאת, הרמב"ם מסייג את דבריו לגבי איוון בדעות. ברוב הדעות יש ללכת בדרך האמצע, כפי שהרמב"ם הסביר לעיל, אולם בשתי דעות, הכעס והגאווה, יש ללכת לקצה השני ולהתרחק ככל האפשר מדעות אלה.

אדם בעל נטייה חזקה לקמצנות, יכול להכיר שהכל מאת ה'. לדעת שכל רכושו, כוחותיו, הצלחתו, הכל מאת הבורא, ועם זאת, כשזה מגיע לכיס, קצת קשה בשבילו לתת. הרבה מהאנשים הרודפים אחר התאוות, יודעים ומכירים שרדיפה זו פוגעת הן ביחסם עם בוראם והן ביחסם עם הסובבים אותם, ובכל זאת ההתגברות על התאוה, קשה מדי עבורם. בזכות ההכרה בשליליות של דעות אלו יוכל האדם להגיע לדרך האמצע לאחר תקופה מסוימת שבה יהיה בקיצוניות השנייה. הוא יודע שדרך האמצע נכונה, והיה זקוק רק ל'דחיפה' אליה. כך הדבר כמעט בכל הדעות.

אמנם בגאווה זה שונה. האדם שמתגאה, אינו מכיר את בוראו. אדם שחושב שהוא האחראי להצלחתו וכל צעדיו ודרכו נקבעים רק על פי תכנונו הוא, אינו משאיר מקום לקב"ה בכל ה"תוכנית" הזו. על כך אומר הקב"ה: "אין אני והוא יכולים לדור בעולם" [סוטה ה:].

גם במידת הכעס יש לנהוג בקצה האחרון, ולא להרגיש כלל תחושת כאב או עלבון. כשאדם חווה פגיעה מסוימת בגופו, במשפחתו או ברכושו, הוא מתקומם, דרך כלל, ואף מגיע לידי כעס. אנו מצפים מהאדם, שלגודל ביטחונו בקב"ה לא יתרגש מהפוגעים בו, כיוון שכל התפעלות מפגיעה, גם התפעלות קטנה, מוכיחה את העדר ביטחונו בהשגחת הבורא בכל עת. עם זאת, איננו דורשים מהאדם שיתעלם מכל הסובב אותו, וכאשר מדובר בפגיעה שעשו משפחתו או תלמידיו, עליו לגעור בהם, להוכיחם וליישרם. אמנם לא מתוך תחושת פגיעה אישית, אלא מתוך הידיעה באחריותו כלפיהם.

הרחבות

ענוה ושמחה

ותהיה רוחו נמוכה למאד. פעמים נדמה שענוה גוררת עמה תחושת עצבות, מתוך הדגשת החסרונות של עצמו. אולם הרב קוק מסביר שהרגשת העצבות הנלווית לענוה נובעת מנקודת מוצא שגויה של האדם החושב שהוא ראוי לכבוד. אולם אם מכיר האדם שכל מעלותיו אינן אלא מתת שמים והוא אינו ראוי לגדולה עליהן, ישמח בחלקו ויודה לה' על הטוב שנמצא בו [מוסר אביך ג, א]. בדרך זו המודעות של האדם למעלותיו לא תגרום לו לתחושת גאווה, כפי שהעיד האדר"ת על עצמו: "ברוך ה' שאין בלבי שמץ גאווה, אם כי לפעמים הרבה אני רואה טוב כשרונותי ומעלות המעטות בי, אבל ברוך ה' איני נפעל להתגאות על ידי זה" [אדר היקר, עמ' סד].

ערכו של כעס הפנים

יראה עצמו בפניהם שהוא פועס. באופן פשוט, הצורך להראות פני כועס הוא בשביל להחריף את התגובה, ולהטיל מורא שימנע מהבן או מהתלמיד לחזור על פעולתו הלא רצויה. אולם הרב יעקבסון מלמד שיש בכך עניין נוסף: כאשר האב או הרב אינו מביע פנים של כעס וצער בעת שהוא מעניש, הוא נותן לילד הרגשה שהוא איננו כואב את כאבו ואולי אף חלילה נהנה להעניש אותו. לכן חשוב להביע פנים של כעס, הגורמות לילד לחוש שכוועים עליו ויחד עם זה עצובים עמו על כך שנצרכו להעניש אותו [אל תחטאו בילד, עמ' 281-283].

ג, ויש דעות שאסור לו לאדם לנהג בהן בבינוניות, אלא יתרחק עד הקצה האחר. והוא גבה הלב, שאין דרך הטובה שיהיה אדם ענו בלבד, אלא שיהיה שפל רוח, ותהיה רוחו נמוכה למאד, ולפיכך נאמר במושה רבנו "ענו מאד" (במדבר יב), ולא נאמר 'ענו' בלבד; ולפיכך צוה חכמים: מאד מאד הוי שפל רוח, ועוד אמרו, שכל המגביה לבו - כפר בעקרו, שפאמרו: "ורם לבך, ושכחת את יי אלהיך" (דברים ח, יד), ועוד אמרו: בשממתא - דאית ביה גסות הרוח, נאפלו מקצתה.

ג, וכן הפעס - דעה רעה היא עד למאד, וראוי לאדם שייתרחק ממנה עד הקצה האחר, וילמד עצמו שלא יכעס, ואפלו על דבר שראוי לכעס עליו. ואם רצה להטיל אימה על בניו ובני ביתו, או על הצבור אם היה פרנס, ורצה לכעס עליהן כדי שיחזרו למוטב - יראה עצמו בפניהם שהוא פועס, כדי ליסרם, ותהיה דעתו מושבת בינו לבין עצמו, כאדם שהוא מדמה איש בשעת פעסו, והוא אינו פועס.

ג, אמרו חכמים הראשונים: כל הפועס - פאלו עובד עבודה זרה. ואמרו שכל הפועס: אם חכם הוא - חכמתו מסתלקת ממנו; ואם נביא הוא - נבואתו מסתלקת ממנו. בעלי פעס - אין חיהם חיים. לפיכך צוה להתרחק מן הפעס, עד שינהיג עצמו שלא ירגיש אפלו לדברים המכעיסין, וזו היא הדרך הטובה. ודרך הצדיקים: הן עלובין ואינן עלובין, שומעין חרפתן ואינן משיבין, עושים מאהבה ושמתים ביסורין - עליהן הפתוב אומר: "ואהביו כצאת השמש בגברתו" (שופטים ה, לא).

גבה הלב - גאווה, נראה שהמדובר בהלכה זו בגאווה במחשבת האדם, לעומת ההלכה הקודמת העוסקת בביטוי החיצוני של הגאווה. והגאווה כאן היא תחושת כבוד דמיונית כלפי הזולת וכלפי עצמו, המונעת את האדם מלתקן את דרכיו, מפני שאינו מכיר בחסרונותיו. **מאד מאד הוי שפל רוח** - אין הכוונה לחוסר ביטחון עצמי, שאינו אלא הערכה לא נכונה של כוחותיו, אלא שתהיה לו הערכה עצמית אמיתית של כוחותיו ולמעמדו מול ה' יתברך, ושיהא נכנע בכל עת לאמת (לחכמה וזו להשגת החכמה ראה תלמוד תורה ג, ט). **כפר בעקרו** - במציאות ה', "שזה העיקר הגדול שהכל תלוי בו" (סודי התורה א, ו), מפני שהאדם שם את עצמו במרכז העולם ומתנהג כאילו אין אלוה מעליו, והרי רק לה' הכבוד והתהילה באמת. **בשממתא דאית ביה גסות הרוח** - תרגום: [יהא] בנידוי (תלמוד תורה ז, ב) מי שיש בו גסות הרוח (גאווה). **וכן הפעס וכו'** - הכעס בא לרוב בהתפרצות רגעית בלא מחשבה, והאדם פוגע מאוד בסביבתו, ואף בעצמו, שהרי דבריו אינם נשמעים, והוא אינו מתקן את דרכיו. הכעס אינו רק תגובה רגעית לא מחושבת והבנה שגויה של המציאות, אלא האדם נשאר עם זכרון הכעס גם בטווח הרחוק, ומתוך כך הוא ממשיך לקבל החלטות שגויות. יתר על כן, הכעס בא בעיקר מתחושת הקורבן והאומלל, כאילו האדם חסר חירות ובחירה ומנוהל על ידי הסובבים אותו. הכעס גורם לאדם להסיר מעצמו את האחריות אפילו לתגובה שלו, עד שהוא אומר 'הכעיסו אותי' במקום 'בחרתי לכעוס'. **פרנס** - מנהיג את הציבור (ואם הוא עושה זאת שלא לשם שמים, עונשו חמור ראה סנהדרין כה, א; תשובה ג, ג). **ליסרם** - ללמדם מוסר ולחנך אותם, כי בדרך כלל בני אדם אינם מייחסים חשיבות גדולה אלא לדברים שכוועים עליהם. והכעס הנזכר כאן הוא הכעס למטרה חינוכית, המכוון לעתיד וכלפי חוץ (השלם לעיל א, ד, 2). נמצא שהכעס האמתי אסור לעולם. **מדמה איש** - מחקה אדם כועס. **פאלו עובד עבודה זרה** - הכועס חש פגיעה, ומדמה שהמציאות צריכה לרצות אותו כאילו הוא במוקד העולם, ולא הקב"ה, והדבר דומה לעבודה זרה, וכאילו הוא סוגד לעצמו (עין פה"מ אבות ב, ט). **אין חיהם חיים** - שהרי כל חיהם מלאים מרירות ורעל על מעשי אחרים או על עצמם. **שלא ירגיש** - יהיה אדיש. **עלובין** - סופגים עלבונות. ואין הכוונה שהם אדישים להם, אלא שהם מרגישים את העלבון ומבינים את מטרת המעליב ("עלוב מהן" ביסודי התורה ה, יא, 2), אלא שרגש המוסר ואהבת הבריות מתגבר, ואינם משיבים בגלל גדלות רוחם (עין אי"ה שבת פח, א). **חרפתן** - שמביישים אותם (לעלבון שאינו אישי אלא על התורה ראה תלמוד תורה ז, ט). **ושמתים ביסורין** - מפני שהם מביינים שהייסורים הם אות מן השמים על חטאייהם, ומסרתם לעורר את האדם להטיב את דעותיו ולשוב אל ה' (מ"ג ג, יז). **הפתוב אומר**: "כן יאבדו כל אויביך ה', ואהביו כצאת השמש בגברתו" - כשם שהשמש יוצאת בחזקה לאחר הלילה החשוך, כך עתידים לצאת כל הצדיקים אהבי ה', גיבורים ומחוקקים על אף יחסם הרע של הרשעים כלפיהם.

לעילוי נשמת רבי אליהו בן שלום עמאר ז"ל

ביאורים

לאחר שלימד אותנו הרמב"ם את דרך האמצע ואת הדרך לתיקון המידות, הוא מדרין אותנו בעניין יסודי נוסף - הדיבור. בדיבור טמונה עוצמה גדולה, בקלות רבה יכול הוא לתקן ולבנות, ובקלות להרוס ולהחריב.

הרמב"ם מתייחס לשלושה סוגי דיבור: דברי קודש וחכמה, דברי חול, ודברי מרמה. האפשרות לקלקל על ידי מילה מיותרת או שאינה במקום, מצויה מאוד. לכן, גם לאחר שהדריך אותנו הרמב"ם לדבר אך ורק בדברי חכמה או בדברים הנצרכים, הוא מוסיף ומסייג - גם באלו, השתדל למעט בדיבור. אפשר תמיד להוסיף עוד הסבר, אמנם כאשר מראש פותחים במלל ארוך מדי, הדבר מראה על סכלות.

הדיבור, כמו כן, משקף במידה מסוימת את מצבו הפנימי של הדובר. דיבור מסודר ותמציתי מעיד על סדר מחשבה ורמת הבנה גבוהה בנושא המדובר. בניגוד לריבוי מילים לא מוצדק המעיד דרך כלל, על חוסר בהירות מחשבתית, בין בדברי חול ובין בדברי חכמה. גם האדם אליו מופנים הדברים, יקלוט בדרך כלל יותר טוב כאשר הדברים נאמרים בדרך קצרה. הדיבור שאמור להיות שיקוף של המתרחש בפנים האדם יכול להטעות, ואכן יש המשתמשים בו לרמות את האנשים הבאים עימם במגע בקשרי ידידות או בקשרי עסקים. הם מציגים רושם שאינו נכון כלפי הזולת שאינו יכול להבחין באמת, 'אחד בפה ואחד בלב'. גם דבר זה אוסרת התורה.

את פרקנו מסיים הרמב"ם בביאור היחס הנכון לשמחה ולחיפוש אחר הפרנסה, שני עניינים בסיסיים המלווים את האדם בחיי היום-יום. גם בהם, ההליכה בדרך האמצע בד בבד עם היותה מצוה, היא גם הבריאות האנושית.

הרחבות

• השתיקה - הקשבה פנימית

לְעוֹלָם יִרְבֶּה אֲדָם בְּשִׁתִּיקָה. הרמב"ם מביא את דברי המשנה: "שמעון בנו אומר כל ימי גדלתי בין החכמים ולא מצאתי לגוף טוב אלא שתיקה" [אבות א, יז]. **לשתיקה תועלת טכנית**, שכן כשהאדם מרבה לדבר הוא עלול לחטוא בדבריו, כפי שכותב המאירי: "אין במדות גדולה ממעוט הדיבור, וזה, שרוב הדיבור מרגיל הלשון לדבר טעות או שגיאה או תפלות (דברים חסרי משמעות) או שזיקקה כאומרו 'ברוב דברים לא יחדל לשע' וכן אמרו 'וקול כסיל ברוב דברים' [קהלת ה, ב]" [בית הבחירה, שם]. אולם עם זאת יש להתיקה תועלת עמוקה יותר: כשאדם שותק ולא מדבר, הוא יכול להקשיב לעולמו הפנימי. בשתיקה השכל פועל את פעולתו בלא ששטף הדיבור יקטע אותו, ולכן דווקא כאשר לא מביעים מיד את המחשבות הראשוניות, אלא מקשיבים לרחשי הלב, זוכים להשיג השגות גדולות יותר ומתוך כך להביע את הדברים בדיבור משמעותי ועמוק יותר (עפ"י מהר"ל דרך חיים, עמ' נה ואורות הקודש ג, עמ' רעג). בדרך זו מבאר המהר"ל את חולשת הדיבור של משה: מתוך היותו רוחני ונבדל, היה לו קושי גדול לבטא את העומק הגדול שבנשמתו [גבורות השם כח]. הרב חרל"פ מסביר שלעתיד לבוא, כאשר העולם יתעלה, יתגלו סתרי תורה בשפה ברורה ולא יהיה כל קושי לבטא את העומקים הגדולים ביותר [מי מרום ו, לה].

• לרמות נוכרי

וְאֶפְלֹ דַעַת הַגּוֹי. "וכן אינן מותרין האונאות והתחבולות ומיני המרמות והזיוף והסילוף עם הגויים. אמרו עליהם השלום: 'אסור לגנוב דעת הבריות, ואפילו דעת הגוי', וכל שכן אם יהא תלוי חילול השם, שאז יהיה העוון חמור יותר, ויושגו לאדם תכונות רעות על ידי כל המעשים הרעים הללו, אשר העיד יתעלה על עצמו שהוא מתעב אותן כשלעצמן, נעשו עם מי שנעשו, והוא אמרו 'כי תועבת ה' אליהן כל עושה אלה, כל עושה עול' [דברים כה, טז]" [פירוש המשניות לרמב"ם, כלים יב, ז]. דוגמא לכך בהלכה הבאה: "לא ימכר לגוי בשר נבלה בכלל שחוטה". לגוי מותר לאכול בשר נבלה (בהמה שמתה ולא נשחטה או שנשחטה שחיטה שאינה כשרה) כשם שמותר לאכול בשר שחוטה, אך אסור לערבב בשר נבלה יחד עם בשר שחוטה ולמכרם יחד כאילו כל הבשר בשר שחוטה, שהרי בשר שחוטה רצוי יותר מבשר נבלה.

ד, לְעוֹלָם יִרְבֶּה אֲדָם בְּשִׁתִּיקָה, ולא ידבר אלא או בדבר חכמה או בדברים שצריך להן לחיי דיבור גופו. אמרו על רב, תלמיד רבנו הקדוש^ו, שלא שח שיחה בטלה^ז כל ימיו, וזו היא שיחת רב כל אדם. ואפלו בצרכי הגוף לא ירבה אדם דברים^ח. ועל זה צוו חכמים ואמרו: כל המרבה דברים - מביא חטא; ואמרו: לא מצאתי לגוף טוב אלא שתיקה.

ד וכן בדברי תורה ובדברי חכמה, יהיו דברי החכם מעטים וענייניהם מרבים, והוא שצוו חכמים ואמרו: לעולם ישנה אדם לתלמידו דרך קצרה^ט. אבל אם היו הדברים מרבים והעניין מועט - הרי זו סכלות; ועל זה נאמר: "כי בא החלום ברב ענין", וקול כסיל ברב דברים" (קהלת ה.ב).

ה סיג לחכמה - שתיקה^י. לפיכך לא ימהר להשיב^{יא}, ולא ירבה לדבר; וילמד לתלמידים בשובה^{יב} ונחת, בלא צעקה, בלא אריכות לשון; והוא ששלמה אומר: "דברי חכמים בנחת נשמעים" (שם ט.ז).

ו אסור לאדם להנהיג עצמו בדברי חלקות ופתויו^{יג}, ולא תהיה אחת בפה ואחת בלב, אלא תוכו כברו^{יד}, והענין שבלב הוא הדבר שבפה. ואסור לגנוב דעת הבריות, ואפלו דעת הגוי^{יז}.

ו כיצד? לא ימכר לגוי בשר נבלה בכלל שחוטה^{יח}, ולא מנעל שלמטה^{יט} במקום מנעל שלשחוטה, ולא יסרב^כ בחברו שיאכל אצלו והוא יודע שאינו אוכל, וירבה לו בתקרבת^{כא} והוא יודע שאינו מקבל, ולא יפתח לו חביתו שהוא צריך לפתח אותן למכרו, כדי לפתותו שבשביל כבודו פתח, וכן כל פיוצא בזה. אפלו מלה אחת שלפתויו ושלגנבת הדעת אסורה; אלא שפת אמת, ורוח נכון^{כב}, ולב טהור מכל עמל והוות^{כג}.

ז, לא יהיה אדם בעל שחוק והתל^{כד}, ולא עצב ואונן^{כה}, אלא שמת. כך אמרו חכמים: שחוק וקלות ראש מרגילין לערוה^{כז}; וצו שלא יהא אדם פרוץ בשחוק, ולא עצב ומתאבל, אלא מקביל^{כח} את כל האדם בסבר פנים יפות.

ז וכן לא יהיה בעל נפש רחבה, נבהל להון^{כט}, ולא עצל ובטל ממלאכה, אלא בעל עין טובה^ל, מעט עסק^{לא}, ועוסק בתורה, ואותו המעט שהוא חלקו - ישמח בו. ולא יהיה בעל קטטה, ולא בעל קנאה, ולא בעל תאווה, ולא רודף אחר הכבוד; כך אמרו חכמים: הקנאה והתאווה והקבוד מוציאין את האדם מן העולם^{לב}. כללו שלדברי: ילך במדה הבינונית שבכל דעה ודעה, עד שיהיו כל דעותיו מכוונות באמצעית. והוא ששלמה אומר: "וכל דרכיך יכנו" (משלי ד.כ).

רבנו הקדוש - רבי יהודה הנשיא, מחבר המשנה. **שיחה בטלה** - שיחה סתמית, שאין בה לא מצוה ולא עברה, כסיפורי ההמון: היאך נבנה הארמון וכיוצא בזה (לציתוח סוגי הדיבור ראה פה"מ אבות א.טז). **דברים** - דיבורים. **ישנה אדם לתלמידו דרך קצרה** - יחזור ("ישנה") הרב ויאמר לתלמידיו שוב ושוב משפטים קצרים, כדי שיקל עליהם לזכור אותם. **כי בא החלום ברב ענין וכו'** - כשם שהאדם חולם על הרבה דברים, אך לא לכל פרט קטן יש משמעות, כך הטיפש (= הכסיל) מדבר הרבה אך אומר מעט דברים חשובים. **סיג לחכמה שתיקה** - השתיקה שומרת על חכמת האדם כמו גדר (=סייג), כי אם האדם מדבר הרבה, קשה שלא ישגה בדבריו. **לא ימהר להשיב** - לא ישיב אדם על דברי חברו לפני ששמע אותם עד סופם והתבונן בהם. **בשובה** - ביישוב הדעת, בשלווה. **דברי חלקות ופתויו** - אמרות חנופה ושקר הנעימות (=חלקות) לשומען. **תוכו כברו** - פנימיותו כחיצוניותו (לחריג ראה להלן ה.כז). **לגנוב דעת** - לעשות מעשה רמיה ולגרום לזולת תחושה של נאמנות (ראה מכירה יח.א). **מנעל שלמטה** - נעל העשויה מעור נבלה. **ולא יסרב** - ולא יסרבה, לא יפציר. **תקרבת** - מאכלים של כיבוד. **רוח נכון** - רוח נאמנה. **עמל והוות** - שקר ומזימה רעה. **התל** - רוח שטות. **ואונן** - המתלונן, ציני על כל דבר. **מרגילין לערוה** - מביאים לידי גילוי עריות. **מקביל** - בא לקראת. **נבהל להון** - רודף כסף. **עין טובה** - מסתפק בחלקו (פה"מ אבות ב.ח). **מעט עסק** - ממעט בעסקים. **מוציאין את האדם מן העולם** - מי שיש בו אחת מן המידות הללו, מפסיד את עצמו, ואינו קונה לא מידות שכליות ולא מידות התנהגותיות, ומפסיד את עולמו בעולם הזה ובעולם הבא. **והוא ששלמה אומר** - "פִּלְסֵם מַנְעַל רִגְלָךְ [שקול את הליכותיך], וְכַל דְּרָכֶיךָ יִכְנוּ [שכל מעשיך ומחשבותיך יהיו מכוונים לאמת]".

ביאורים

"...התאוה והכבוד מוציאין את האדם מן העולם" [אבות ד, כא]. כאשר האדם מגלה את המשיכה החזקה והמתמדת של הנאות העולם הזה, הוא נתקף בהלה. הוא נוכח לדעת, לפתע, שרבים ממעשיו מושפעים ממשיכה זו, ושקשה מאוד להתגבר עליה. בהחלטה נחושה הוא מחליט 'שלא-עוד', והולך לקצה השני. מעדיף את ההינזרות, מההיטמעות בענייני העולם.

דרך זו אינה דרך ה'. היא לא מתיישבת על הנפש, הנוטה לחיי שלום עם כל הטוב והכשר שבעולם, וכל שכן שאינה מפיסה את דעתו של הגוף. לכן היא דרך שאינה מסוגלת להיות דרך לרבים ולכלול את הצדדים החומריים שבאדם שגם הם רוצים ונדרשים לבוא למנוחתם ולתיקונם.

המהלך בדרך זו, אומר הרמב"ם, נקרא חוטא. ייתכן שהוא לא חוטא ממש, אך הוא נקרא כך. אדם מישראל האוכל מאכלות אסורים, עובר בזה על צוון התורה. הוא חוטא. כך אדם המתנזר מענייני העולם, חוטא לכוונת התורה, ולכוונת הקב"ה שברא את העולם להיטיב לברואיו: "ברוך... שלא חיסר בעולמו כלום וברא בו בריות טובות ואילנות טובות ליהנות בהם בני אדם" [ברכת האילנות].

הרחבות

• נזיר קדוש או חוטא

המהלך בדרך זו נקרא חוטא. הרמב"ם מצטט את דבריו של רבי אלעזר הקפר, שהגדיר את הנזירות כחטא, אולם לעומתו רבי אלעזר סבר שהנזיר נקרא קדוש [תענית יא].

מחלוקת זו חזרה ונשנתה לאורך הדורות: לעומת הרמב"ם שרואה את חטאו של הנזיר בעצם הנזירות והסיגוף, הרמב"ן רואה בנזירות קדושה מיוחדת, שהפסקתה היא שמוגדרת כחטא [פירושו על התורה, במדבר ו, יד].

הרב ישראלי מסביר שיש מקום לשתי ההגדרות: "אין הנזירות דרך המלך. בתנאים נורמליים אין היא נחוצה, אז היא גם מזיקה. חטא הוא הסיגוף והציעור העצמי ללא צורך. אולם היא נחוצה ותועלתית כאמצעי לשעת חרום. היא הכרחית במאבק כנגד היצר הפוחז" [שיח שאול על התורה, עמי' שסו]. לפרישות ולסיגוף יש מקום כשהם נעשים כדרך תיקון, לצורך איזון כנגד סערת יצר הרע, כפי שאומרים חז"ל: "כל הרואה סוטה בקלקולה יזיר עצמו מן היין" [ברכות סג]. אך אין זו הדרך הקבועה, שכן תפקידו של האדם להתמודד עם כוחות החיים השונים שיש בתוכו ולהכווין אותם למקום הראוי.

פרק שלישי

בכל דרכיך דעהו

א, שְׁמָא יאמר אָדָם: הוֹאֵיל וְהִתְאַוָּה וְהִכְפֹּד וְכִיּוֹצֵא בְּהֵן דְּרָךְ רְעָה הֵן, וּמוֹצִיאִין אֶת הָאָדָם מִן הָעוֹלָם, אֶפְרָשׁ מֵהֵן בְּיֹתֵר, וְאֶתְרַחֵק לְצַד הָאֶחָרוֹן^ו. עַד שֶׁלֹּא יֵאָכֵל בֶּשֶׂר, וְלֹא יִשְׁתֶּה יַיִן, וְלֹא יִשָּׂא אִשָּׁה, וְלֹא יֵשֵׁב בְּדִירָה נְאֻה, וְלֹא יִלְבֹּשׁ מְלִבוּשׁ נְאֻה, אֲלֵא הִשְׁקֵה וְהַצְמִיר הַקִּשָּׁה וְכִיּוֹצֵא בְּהֵן, כְּגוֹן כּוּמְרֵי אֲדוּם^ז - גַּם זֶה דְּרָךְ רְעָה הִיא, וְאֶסוּר לִילֵךְ בָּהּ.

א², הַמְהַלֵּךְ בְּדִרְךָ זֶה נִקְרָא חוֹטָא^ח; הֵרִי הוּא אוֹמֵר בְּנִזְיֵר^ט: "וְכִפֵּר עֲלֵי מֵאֲשֶׁר חָטָא עַל הַנֶּפֶשׁ" (במדבר ו, יא) - אֶמְרוּ חֲכָמִים: וְכֵה אִם נִזְיֵר, שֶׁלֹּא פָּרַשׁ אֲלֵא מִן הַיַּיִן, צָרִיךְ כְּפָרָה - הַמוֹנֵעַ עֲצָמוֹ מִכָּל דְּבָר, עַל אַחַת כְּמֹה וְכְמֹה.

א³, לְפִיכָךְ צִוּוּ חֲכָמִים שֶׁלֹּא יִמְנַע אָדָם עֲצָמוֹ אֲלֵא מִדְּבָרִים שֶׁמְנַעֵה הַתּוֹרָה בְּלִבָּד, וְלֹא יִהְיֶה אוֹסֵר עֲצָמוֹ^י בְּנִדְרִים וּבִשְׁבוּעוֹת עַל דְּבָרִים הַמְתַּרְיֵן. כִּי אֶמְרוּ חֲכָמִים: לֹא דִּיךָ^י מֵה שֶׁאֶסְרָה תּוֹרָה, אֲלֵא שֶׁאֲתָה אוֹסֵר עֲלֶיךָ דְּבָרִים אֲחֵרִים?

א⁴, וּבִכְלָל הַזֶּה, אֵלּוּ שֶׁמְתַעֲנִין^י תְּמִיד - אֵינֵן בְּדִרְךָ טוֹבָה. וְאֶסְרוּ חֲכָמִים שֶׁיְהֵא אָדָם מְסֻגָּף^י עֲצָמוֹ בְּתַעֲנִית. וְעַל כָּל הַדְּבָרִים הָאֵלּוּ וְכִיּוֹצֵא בְּהֵן, צִוּוּהָ שְׁלֹמֹה וְאָמַר: "אֵל תְּהִי צְדִיק^י הַרְבֵּה וְאֵל תִּתְחַפֵּס יוֹתֵר, לְמֹה תִשׁוּמֵם?" (קהלת ו, טז).

וְאֶתְרַחֵק לְצַד הָאֶחָרוֹן - אתנתק מן המידות הללו בקיצוניות. **כוּמְרֵי אֲדוּם וכו'** - אלו הנזירים הנוצרים (הנקראים כן במסורת ישראל). לפי טעות הנצרות, ההתרחקות מאשה מביאה למעלה גבוהה, ודין הכומר שלא יישא אשה. לא כן לפי התורה, שמי שנושא אשה הוא בדרגת טהרה וקדושה גבוהה, ואף יש מצוה מן התורה להוליד בנים (איסורי ביאה כב, כא; אישות טו, א). **הֵרִי הוּא אוֹמֵר בְּנִזְיֵר וכו'** - נזיר יהודי (כמתואר בספר במדבר פרק ו) הוא מי שבמשך זמן מסוים מתרחק משלושה דברים: מכל מאכל או משקה העשוי מענבים, מן התספורת ומטומאת מת. אך הוא חייב לשאת אשה ככל יהודי. בסוף נזירותו, וכן אם נטמא במהלך נזירותו (כמובא בציטוט בהלכה), הוא מביא קרבן חטאת, מפני שהביא את עצמו לידי זהירות מיותרת, קל וחומר למי שמתנזר מכל הנאה חומרית מותרת. אמנם לעתים ההתנזרות רצויה, אם היא נעשית לצורך ריפוי ובאופן זמני, אך זו אינה דרך לרבים, ואין לחקותה. וראוי להדגיש שקרבת ה' אינה מושגת בעיניו הגוף, "כאילו ה' אויבו של הגוף ורוצה לאבדו ולהשמידו" (פה"מ אבות, הקדמה ד; נזירות יד; וראה גם נדרים יד, ג). **אוֹסֵר עֲצָמוֹ** - כגון האומר: 'אני נודר שיהא הבשר אסור עלי השנה'; 'אני נשבע שלא אוכל השנה בשר'. **דִּיךָ** - מספיק לך. **מתעניין** - צמים. **מְסֻגָּף** - מענה. **אל תהי צדיק וכו'** - אל תגזים יותר ממה שנדרש מצדיק וחכם, כדי שלא תפסיד את מה שהשגת ותהיה כשממה (עפ"י מו"נ א, לב).

